

İQTİSADİ İNKİŞAFDA TƏHSİLİN ROLU

Əmək bazarı iştirakçılarının peşəkar ixtisaslaşması ilə əmək bazarının səmərəliliyi arasında ciddi qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu səbəbdən də, əhalinin ali təhsil almaq hüququ istənilən normal dövlət quruluşunun əsas vəzifələrindən biridir.

İqtisadiyyatın məhsuldarlığı və əhalinin ali təhsilli kəsiminin qarşılıqlı əlaqələrini yalnız bərabər çıxış imkanlarında daimi hesab etmək olar. İqtisadi özəllikləri, təbii imkanları, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsi, hüquqi mühiti və siyasi quruluşu bənzər iki dövlət olmadığından ali təhsilin ümumdaxili məhsula (ÜDM) dəqiq təsir dərəcəsini müəyyən etmək də çətinidir.

Amma əhalinin diplomlarının sayından daha çox, ali təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı qanunauyğunluq açıq-aşkar gözlənilir. Bir sıra dövlətlərin statistik məlumatlarını nəzərdən keçirməklə buna əmin olmaq olar.

Müqayisə: ali təhsillilərin sayı nə qədərdir? Azərbaycandan başlayaq. Əhalinin sayı 9,111 milyon nəfərdir, iqtisadiyyatla 4,343 milyon nəfər məşğul olur. 2010-cu ilin yekunlarına görə, Azərbaycanın Ümum Daxili Məhsulu (ÜDM) 41,575 mlrd. manata çatıb (51,968 mlrd. dollar), adambaşına düşən ÜDM isə 4653,3 manatdır (5797,8 dollar).

Nəhayət, bu gün Azərbaycanda əhalinin 17 faizini ali təhsillilər təşkil edir. Əhalisinin sayına görə Azərbaycana yaxın olan (təəssüf ki, bu analogiyani iqtisadi göstəricilərə tətbiq edə bilmirik) ölkələr Avstriya, Belarus, İsveçdir (Somali və Benini məlum səbəblərdən bu siyahıya daxil etmədik).

Avstriyanın əhalisi 2010-cu ilin yekunlarına görə, 8,39 mln. nəfər olub, ölkədə iqtisadiyyatla fəal əhalinin 4,285 mln. nəfəri məşğul olub. Ölkənin sənaye-aqrar iqtisadiyyatında ÜDM-in həcmi ötən il 284 mlrd. avro təşkil edib və ya 330,496 mlrd. dollar olub (adambaşı düşən ÜDM - 49,083 min dollar). Eyni zamanda, 2007-ci ildə ali təhsilli Avstriya vətəndaşları ölkə əhalisinin ümumi sayının 9 faizini təşkil edirlər. «Müxtəsər təhsil» İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf məsələləri üzrə təşkilatın araşdırmalarına görə, Avstriya digər inkişaf etmiş ölkələrdən ali təhsillilərin sayına görə geri qalır. Bu, ilk növbədə onunla əsaslandırılır ki, Avstriyada ali təhsil çox yüksək

səviyyədədir və elitarlığı ilə seçilir.

2009-cu ilin məlumatlarına görə, Belarusun əhalisi 9,472 mln. nəfərdir. Onlardan 6,38 mln. nəfəri əmək qabiliyyətlidir. Belarusun ÜDM istehsalı ötən il 4,713 mlrd. dollar, adambaşına düşən ÜDM 5,8 min dollar olub. Bu arada rəsmi mənbələr xəbər verir ki, əhalinin ali təhsilli kəsimi 19 faizə çatır, bu isə postsovet ölkələri üçün normal göstəricidir.

İsveçin əhalisi 9,354 mln. nəfərə çatır. Bunun 4,5 mln. nəfəri istehsalat sahəsində çalışır. Bu ölkədə ÜDM-in həcmi 2010-cu ildə 358,4 mlrd. dollar təşkil edib, adambaşına düşən ÜDM 39,6 min manata çatıb. Son məlumatlara görə, İsveçdə vətəndaşların 21 faizi ali təhsillidir.

Dünya iqtisadiyyatında və regionda aparıcı rola malik digər dövlətlərin göstəricilərinə də nəzər yetirmək vacibdir. Amma bu zaman diqqəti ÜDM-in adambaşına düşən hissəsinə və ali təhsillilərin əhalinin ümumi sayı ilə nisbətində yönəltmək lazımdır.

Məsələn, əhalisi 313,232 mln. nəfər olan ABŞ-da 145,368 mln. nəfər iqtisadiyyat sahəsində çalışır. ÜDM 14,256 trln. dollardır, adambaşına düşən ÜDM isə 46,381 min dollardır. Son statistikaya görə, ABŞ-da əhalinin 35 faizi ali təhsillidir.

İsraildə əhalinin sayı bu ilin əvvəllərində 7,746 mln. nəfərə çatıb. Vətəndaşların 2,786 mln. nəfəri iqtisadi sektordə çalışır. Eyni zamanda, İsraildə ÜDM 2009-cu ildə 204,133 mlrd. dollar olub, adambaşına düşən ÜDM 28,081 min dollara çatıb. Bununla yanaşı, ölkədə ali təhsillilərin sayı 34 faizə çatır.

Əhalisi nisbətən seyrək - 34,213 mln. nəfər olan (2010-cu ilin məlumatına görə) Kanadada 17,123 mln. nəfər iqtisadiyyatla məşğuldur. ÜDM (2008-ci ilin məlumatı) 1,510 trln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 47,066 min dollar olub. Kanada hökumətinin immiqrasiya siyasəti sayəsində ali təhsilli əhalinin sayı çoxdur (23 faiz).

Çin Xalq Respublikasının demografik və iqtisadi xarakteristikası da maraqlı kontrast yaradır. Burada əhalinin sayı (rəsmi məlumatlara görə) 1347,375 mln. nəfərdir, onlardan 764 mln. nəfəri əmək bazarında qeydiyyatdadır. Çinin ÜDM-i ötən il üçün 5,745 trln. dollar, adambaşı düşən ÜDM isə,

4,264 min dollar olub. Çinin yürütdüyü maarifçilik siyasətinə rəğmən, iqtisadi sektorda ali təhsillilərin sayı azdır (4,7 faiz).

Qonşu Rusiyada əhalinin sayı 142,8 mln. nəfərdir, onların 69,8 mln. nəfəri iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərir. 2010-cu ilin nəticələrinə görə, ÜDM - 2,218 trln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 33,993 min dollar olub, ali təhsillilərin sayı 21 faiz təşkil edir.

Son statistikaya görə, Almaniyada əhalinin ümumi sayı - 81,757 mln nəfər, iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı 40,264 mln. nəfərdir. ÜDM (2009-cu il) 3,235 trln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 39,442 min dollar, ali təhsillilərin sayı 15 faizdir.

Fransada əhalinin ümumi sayı - 65,447 mln nəfər, iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı 25,924 mln. nəfər, ÜDM 2,063 trln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 42,747 min dollar, ali təhsillilərin sayı 15 faizdir.

İnformasiya qıtlığı səbəbindən, biz Afrika dövlətləri barədə susmalı olacağıq. Orada hələ də ali təhsillilərin və iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayı azdır. Qeyd edək ki, CAR-da əhalinin ümumi sayı - 49,991 mln. nəfər, iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı 12,8 mln. nəfərdir. Amma ölkənin iqtisadi özəllikləri sayəsində 2009-cu ildə ÜDM 505,2 mlrd. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 10,243 min dollar təşkil edib. Təəssüf ki, CAR-ın təhsil sistemi ilə bağlı dəqiq rəqəmlər gətirə bilməyəcəyik, bəzi məlumatlara görə, orada ali təhsillilərin sayı 2-6 faiz arasında dəyişir.

Braziliyada əhalinin sayı, son məlumatlara görə, 192,572 mln. nəfər, iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı 89,3 mln. nəfər (2010-cu il), ÜDM 2,023 trln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 10,471 min dollar, ali təhsillilərin sayı 15 faizdir.

Qonşu Türkiyədə əhalinin sayı - 73,723 mln. nəfər, iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı 22,3 mln. nəfər (2010-cu il), ÜDM 970 mln. dollar, adambaşına düşən ÜDM - 12 min dollar, ali təhsillilərin sayı 10 faizdir.

Nəhəng uyğunsuzluq

Əgər biz diqqəti araşdırmamızın iki aparıcı məqamına - adambaşına düşən ÜDM-ə və ali təhsillilərin sayına cəlb etsək, rəqəmlər arasında

nəhəng uyğunsuzluq gözə dəyir. Başqa sözlə, əmək bazarında çalışanların təsnifatlaşma səviyyəsi, məlum olduğu kimi, dövlətin iqtisadi bazasını müəyyənləşdirir, ilk baxışdan mövcud statistika bu postulatı təsdiq etmir.

Beləliklə, sənaye-aqrar üzrə ixtisaslaşan Avstriyada geniş sənaye bazası - güclü, xüsusən də, kimya və neft-kimya sənayesi, elektrotexnika, tekstil və ağac emalı sənayesi mövcuddur. Burada ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə, o cümlədən inkişaf etmiş turizm sektoruna üstünlük verilməsi qanunauyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avstriyanın, demək olar ki, təbii sərvətləri yoxdur və o, xammalın idxalından asılı deyil. Buna baxmayaraq, uzunmüddətli təcrübəyə malik milli sənaye və mütəxəssislərin 9 faizinin peşəkarlığını təmin edən yüksək səviyyəli təhsilə malik olması sayəsində ölkə adambaşına düşən ən yüksək ÜDM-ə malikdir.

Belarus iqtisadiyyatının strukturu iqtisadiyyatda sənaye, energetika, nəqliyyat, istehsal, tikinti, kənd təsərrüfatı, bank sferalarında və cüzi də olsa, özəl sektorda dövlət nəzarəti ilə diqqəti çəkir. Əsas ixrac mənbələri - enerji daşıyıcıları, maşınqayırma məhsulları, metallurjiya və kimya sənayesidir. AR-dən daha çox ali təhsilli əhalisi olan Belarus analoji ÜDM-ə malikdir.

İsveç iş yerlərinin yaradılması və inkişafın stimullaşdırılması üzrə aparıcı mövqe tutur. Ölkə dünyada bir sıra tanınmış firmalar və kütləvi istehsalla məşhurdur. Bununla yanaşı, İsveç innovasiyanın yüksək səviyyəsi, yaxşı inkişaf etmiş və daim yenilənən infrastruktur və yüksək ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə malikdir. İqtisadiyyat xüsusən xarici ticarətə istiqamətlənib. Nəticədə, əmək bazarının və müəyyən olunmuş iqtisadi vektorun ümumi səviyyəsi yüksək səmərəliliyi təmin edir: İsveç texnoloji inkişafın və insan resurslarının stimullaşdırılmasının uğurlu illüstrasiyasıdır.

Dünyanın ən güclü iqtisadiyyatına və zəngin təbii (o cümlədən enerji) ehtiyatlarına malik ABŞ ən geniş profilə malik yüksək texnologiyalı istehsal, xidmət sahəsinin inkişafı və rəqabət qabiliyyətli sənayesi ilə tanınır. Dərhal innovasiyaya tətbiq olunan elmi araşdırmalara müntəzəm dəstək verilir. Burada xüsusilə də yüksək texnologiyalar sahəsində yaxşı təhsil sistemi qurulub. Bununla yanaşı, ABŞ dünyada ən iri məhsul ixracatçısıdır. Sənaye sektorundakı yüksək xərclər xammalın fəaliyyətilə

kompensasiya olunur. Bu, ABŞ-ın adambaşına düşən ÜDM göstərisinin nəticəsidir.

İsrail iqtisadiyyatının və sənayesinin inkişafına görə, Cənub-Qərbi Asiyada ən inkişaf etmiş ölkələrdən sayılır. Ekspertlər ölkənin rəqabət qabiliyyətini və biznes üçün yaradılan həddən artıq münbit şəraiti yüksək dəyərləndirirlər. Xidmət sahəsinin xüsusilə yaxşı inkişaf etməsi, elmi araşdırmaların effektiv bazarı, o cümlədən özəl sektordakı kütləvi istehsal enerji və xammal ehtiyatlarının çatışmazlığını tənzimləyir. Bununla belə, ali təhsillilərin sayı hələ «adambaşına düşən və dövlətin mövcud olduğu qısa müddət ərzində sənaye çəkisi toplamağa» imkan tapa bilməyən ÜDM-i xeyli üstələyir.

Dünyanın on ən böyük ticarət ölkələrindən biri olan Kanada adambaşına düşən gəlirin yüksək göstəricisinə görə ən zəngin dövlətlərdəndir. Ötən əsrdə istehsal artımı, dağ-mədən sənayesi və xidmət sektoru Kanadanı kənd təsərrüfatı ölkəsindən sənaye dövlətinə çevirdi. Başqa inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi, burada da kanadalıların üçdə birinin çalışdığı xidmət sahəsi üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, ölkədə xammal sahəsi əsas sayılır, burada ağac tədarükü və neft sənayesi əhəmiyyətli rola malikdir: Kanada dünyanın inkişaf etmiş azsaylı dövlətlərindəndir ki, birbaşa enerji daşıyıcıları ixrac edir. Bunun nəticəsi kimi, ali təhsillilərinin sayı o qədər də çox olmayan ölkədə adambaşına düşən ÜDM göstəriciləri çox yüksəkdir.

ÇXR sosialist dövlətidir, amma ÜDM-in 70 faizini kiçik və orta bizneslə məşğul olan özəl müəssisələr təmin edir. Ayrı-ayrı ekspertlərin Çindəki iqtisadi sistemin forması ilə bağlı fikirləri üst-üstə düşür, amma bir məqam şübhə doğurmur ki, xammal sektorunun kiçik olmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatı ixracca istiqamətlənmiş istehsala əsaslanır. Ehtimal etmək lazımdır ki, adambaşına düşən ÜDM-in aşağı göstəriciyə malik olması (Azərbaycanla müqayisədə 25 faiz az) yalnız Çin əhalisinin çoxluğu ilə bağlıdır və orada təhsil məsələsinə yalnız son illərdə xüsusi diqqət verməyə başlayıblar. Fərz etmək olar ki, zamanla ali təhsillilərin sayı artıqca, ÇXR-in ÜDM göstəricisi də yüksələcək.

Daha bir nümunəvi misal Rusiya ilə bağlıdır. Burada hər iki göstərici İsveçdəki rəqəmlərə uyğun gəlir. Ali təhsillilərin sayı üst-üstə düşür, amma adambaşına ÜDM göstəricisinə görə, Rusiya bir qədər arxada qalır. Xatırlamaq lazımdır ki, Rusiya iqtisadiyyatı enerji daşıyıcılarının ixracından həddən

artıq asılıdır. «Holland sindromu» təhlükəsi hələ də gündəmədədir, qeyri-enerji sahəsi isə iflasa doğru gedir.

1990-cı illərin əvvəllərində Rusiyada inkişafın postindustrial mərhələsi başladı. Bu mərhələ xidmət sahəsinin dəyərinin ÜDM-i 50 faiz üstələməsi ilə xarakterizə olunur. Fəaliyyətdə olan müəssisələr bir sıra amillərlə bağlı (bunlardan ən başlıcası - qüvvələrin köhnəlməsidir) yetərinə balanslaşdırılmış ixrac seqmenti üçün dövriyyəni təmin edə bilmirlər. Adambaşına düşən ÜDM-in yetərinə yüksək göstəricisi isə bir çox hallarda neft və qaz satışı hesabına təmin olunur.

Almaniya - sənaye baxımından həddən artıq inkişaf etmiş dövlətdir. İqtisadiyyatın əsas sahələrini maşınqayırma, elektrotexnika və kimya sənayesi, avtomobil və gəmiqayırma, daş kömür sənayesi təşkil edir. Ölkə, kömür isitsna olunmaqla, faydalı qazıntılara sahib deyil, bu səbəbdən də onun iqtisadiyyatı daha çox sənaye istehsalı və xidmət sektoruna yönəlib, eyni zamanda Almaniya yüksək istehsala malik kənd təsərrüfatına malikdir. Amma Almaniya dünyanın 5 ən böyük enerji istehlakçısından biridir. Adambaşına düşən ÜDM-in yüksək səviyyəsi - industrial inkişafa yönələn iqtisadi strategiyanın nəticəsidir. Bir məqamı da qeyd edək ki, Almaniya ali təhsil geniş yayılmayıb.

Fransada da ali təhsillə bağlı anoloji vəziyyət hökm sürür, orada da Almaniya olduğu kimi, ali təhsillilərin sayı cəmi 15 faizdir. Yüksək inkişafa malik bu aqrar-sənaye ölkəsi dünyada sənaye istehsalının həcminə görə aparıcı yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda, Fransada adambaşına düşən ÜDM göstəricisi çox yüksəkdir. Bununla yanaşı, xidmət sahəsi ölkə iqtisadiyyatında və əmək bazarında (bu bazarın resurslarının böyük hissəsi qeyri-istehsal sahəsində cəmləşib) əhəmiyyətli rola malikdir.

Bunun səbəbini yaxşı balanslaşdırılmış iqtisadiyyatda axtarmaq lazımdır, burada iri sənaye müəssisələri səmərəli fəaliyyət göstərən orta və kiçik bizneslə əməkdaşlıq edirlər. Belə kiçik və orta müəssisələrdə idarəçilərin ali təhsilə malik olması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmir.

CAR-a gəlincə, burada cüzi sayda ixtisaslaşmış mütəxəssislər olsa da, iqtisadiyyat xammala əsaslandığından adambaşına düşən ÜDM göstəricisi yüksəkdir. CAR dünyada ən böyük qiymətli daş və əsas metal istehsalçısıdır. CAR almaz hasilatına görə

dünyada ikinci yeri tutur, amma bu almazlar qiymətinə görə daha bahalı olduğundan ÜDM-ə əlavə artım gətirir. Eyni zamanda, CAR kömür hasilatı və ixracı üzrə aparıcı yer tutur, emal sənayesində isə əhəmiyyətli rolu metallurgiya, qismən də maşınqayırma oynayır. Ölkə iqtisadiyyatının nüfuzlu sənaye potensialı (əhalinin peşəkarlıq potensialı ilə müqayisədə) artıq tükənməkdə olan təbii ehtiyatların istismarının nəticəsidir.

Latın Amerikasında ən çox inkişaf etmiş sənaye sektoruna malik Braziliyada məsələ bir qədər başqa cürdür. Maşınqayırma, metallurgiya, neft emalı və istehlak sahəsində müxtəlif məhsullar istehsal edən ölkə ÜDM-nin üçdə bir hissəsi buradan formalaşır. Braziliyada, eyni zamanda, güclü maliyyə bazarı da daxil olmaqla xarici sərmayədarları cəlb edən inkişaf etmiş hərtərəfli xidmət sektoru mövcuddur. Amma etiraf etmək lazımdır ki, burada sənaye sektoru hələ çox cavandır, kənd təsərrüfatı isə az texnoloji olduğundan, göstəriciləri, belə deyək, aşağı salır. Bunun nəticəsi kimi, Braziliyada adambaşına düşən ÜDM-i qiymətli daşlardan gəlir götürən CAR-la müqayisə etmək olar. Halbuki Braziliyada təhsilin səviyyəsi Avropadan geri qalmır. Nəhayət, qonşu Türkiyədə iqtisadiyyatın üçdə bir hissəsini sənaye təşkil edir, burada xidmət sahəsi (xüsusən də turizm sektorunda) ÜDM-in yarısından çoxunu təşkil edir. Sənaye istehsalında ümumi həcm böyük hissəsi emal (o cümlədən, tikinti) sənayesindən gələn gəlir hesabına formalaşır. Turizm inkişaf etməkdə davam edir, bu da adambaşına düşən yüksək ÜDM-in payında ali təhsillilərin sayının yetərinə az olduğunu əsaslandırır.

Peşəkar təhsilin rolu

Beləliklə, bu araşdırmamızda bir neçə qanunauyğunluqdan danışdıq. Xüsusən də, misal çəkdiyimiz göstəricilərdən aydın olur ki, adambaşına düşən ÜDM-lə nisbətdə iqtisadiyyatın yüksək məhsuldarlığının (bu göstərici dövlətin iqtisadiyyatında aparıcı əhəmiyyətə malikdir) bir neçə bağlılığı var.

Bunlar - dövlətdə təhsilin yüksək səviyyəsi; ixrac olunan nəhəng məhsul potensialı; böyük istehsal potensialı (o cümlədən, fərdi biznesdə); və

nəhayət, ixrac olunan xammal potensialıdır. Sonuncu amil əvvəlkilərdən özünün həddən artıq qeyri-stabilliyi ilə fərqlənir, bu səbəbdən də, ona arxayın olmaq məqsədəuyğun deyil. Fərdi sahibkarlığın inkişafının açıq-aşkar üstünlüyü də görünür, bu, bazarın çevikliyini də təmin edə bilər. 2008-ci ildən bəri, xüsusən də, qlobal böhran prosesləri zamanı müntəzəm şəkildə şahid olduğumuz bu məqam zəif halqəyə çevrilir.

Sənaye və industrial inkişaf perspektivlər açır, amma məhz bu sfera yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tələb edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, istənilən dövlət üçün iqtisadiyyatın məqsədyönlü şəkildə stabilləşməsi xammal sektorunun balanslaşdırılmasına yönələn dövlət strategiyasının hazırlanması və tətbiqindən keçir. İdeal tərs-mütənəsiblik - innovasiya texnologiyalarının uyğunluğu, sənayenin və kiçik biznesin inkişafıdır. Bu prosesin maksimum səmərəli keçməsi üçün dövlət peşəkar (sözün bütün mənalarında - həm nəticəyə, həm də tədris prosesinə) təhsilə diqqət ayırılmalıdır.

Yekunda xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycan bu gün rəsmən inkişaf etmiş sənayesi və çoxsahəli kənd təsərrüfatı olan industrial-aqrar ölkəsidir. Amma ölkənin iqtisadiyyatında mühüm yeri neft və qaz hasil edən, o cümlədən neft emal edən sahələr tutur. Kimya, maşınqayırma, dağ-mədən sənayesi və metallurguya mənəvi aşınma üzündən hələlik ikinci plandadır və yeyinti və yüngül sənayenin müxtəlif sahələrinin çəkisi xeyli azdır. Xidmət strukturu zəif inkişaf edib, özəl sahibkarlıq isə, biznes mühitinin xarici ekspertlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinə baxmayaraq, hələ də körpə vəziyyətindədir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda ali təhsillilər əhalinin 17 faizini təşkil edir, amma bəzi qiymətləndirmələrə görə, 50 faiz daha optimal olardı. Məhz bu, iqtisadiyyat üçün stabil və səmərəli olan, enerji və xammal sektorlarından asılı olmayan yüksəlişi təmin edərdi. Bu nəticəni əldə etmək üçün Azərbaycan ali təhsilin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üzərində düşünməlidir. Hələlik isə, etiraf etməliyəm ki, müasir prinsiplərə keçid istənilən qədər uğurla baş vermir.

Yelena Starostina

ANN.Az